

А.А. Мустафаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: rummana@mail.ru

АРАБ ЖӘНЕ МӘМЛҮК-ҚЫПШАҚ СӨЗДЕРІНІҢ СӨЗЖАСАМ ҮЛГІЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ («КИТАБ БҰЛАТ ӘЛ-МҰШТАҚ» МЫСАЛЫНДА)

Еуразия кеңістігінде орын алған түрлі жаугершілік қақтығыстардың салдарынан мәдени құндылықтар, оның ішінде қолжазбалар жойылып кетті. Біздің заманымызға дейін жеткен қолжазбалардың бір бөлігі уақыт өте келе жоғалып кетсе, бір бөлігі әлемнің түкпір-түкпірінде сақталып қалды. Кеңес кезеңінде жалпы ғылым мен техника айтарлықтай дамығанымен, кеңес республикаларының тарихы, мәдениеті, діні және тілі түбегейлі өзгеріске ұшырады. Көшпелілер мәдениеті жазбаша мәдени мұрадан тыс қарастырылып, орта ғасырларда дүнге келген қолжазбалар түпнұсқа тілінде зерттелмеді, нәтижесінде Қазақстанның барлық гуманитарлық ғылымдарында қате мәліметтер мен бос кеңістік пайда болды. XIII-XV ғасырларда Мысыр мәмлүк мемлекетінде ортағасырлық ғұламалар жазған қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің көпшілігі әлі күнге дейін Нидерланды, Италия, Франция, Түркия елдерінің қолжазбалар қорында сақталған. Бұл ескерткіштер қазіргі түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің тарихын зерттеуде, оның фонетикалық, морфологиялық және лексикалық жүйелерін қалпына келтіруде бастапқы дереккөзіне айналған лексикографиялық және грамматикалық еңбектердің кешені болып табылады. Ескерткішке жан-жақты лексикалық талдау жасау маңызды, себебі онда негізгі сөздер мен терминдер, сөз тіркестері мен термин тіркестері, стилистикалық бояулы сөздер, ауыспалы мағынада қолданылатын сөздер, фразеологизмдер, диалект сөздер, синонимдер, омонимдер мен сөйлемдерді байланыстыратын көмекші сөздерден тұратын тілдің лексикасы қалыптасады. Қолжазбадағы араб және мәмлүк-қыпшақ сөздерінің жасалуының модельдері немесе сөзжасам үлгілері арқылы тілдің әлеуетін, сөз туындыру мүмкіндіктерін, белсенділік пен өнімділік түрлерін ажыратамыз.

Түйін сөздер: араб, мәмлүк-қыпшақ, сөзжасам, иштиқақ, ортағасырлық қолжазба.

A.A. Mustafayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: rummana@mail.ru

Features of word formation models of arabic and mamluk–kipchak words formation of (on the example of 'kitab bulgat al–mushtak')

Waves of conquests, sweeping across Eurasia and devastating it, destroyed cultural wealth, including manuscripts, the surviving part of which was lost by time, and the other part is stored in different parts of the world. During the period of Soviet power, despite the development of science and technology in general, the history, culture, religion, and language of individual Soviet republics underwent strong fundamental changes. Nomadic culture was considered outside the written cultural heritage, sources in the original language, created by our compatriots in the Middle Ages, were not studied in the original, as a result, voids or incorrect information appeared on all the humanities of Kazakhstan. A huge part of the well-known Kipchak written monuments, made by medieval scientists in the Mamluk state in Egypt, dating back to the 13th–15th centuries, is still in the manuscript depositories of the Netherlands, Italy, France and Turkey. This is a complex of lexicographic and grammatical works, representing the primary source in the study of the history of modern Turkic languages, in particular Kazakh, the reconstruction of its phonetic, morphological and lexical systems. In this research, dedicated to the medieval manuscript of the 14th century “Kitab bulgat al–Mushtaq”, a comprehensive study is planned, consisting of the acquisition of the manuscript or the production of a copy, transfer to the archive and library fund of the Republic of Kazakhstan, translation and careful study of the lexical composition of the entire work. With an extended lexical analysis of the monument, where the vocabulary of the language will be formed, consisting of key words and terms, phrases and term combinations, stylistically colored words, words in a figurative sense, phraseological units, dialectisms, synonyms, homonyms, particles linking sentences,

paragraphs, etc. The word-formation analysis will help to demonstrate the potential of the language, the possibilities of word formation, the most productive and active word-formation models of the Arabic and Mamluk-Kipchak languages.

Key words: Arabic, Mamluk-Kipchak, word formation, Ishtikak, medieval manuscript.

А.А. Мустафаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: rummana@mail.ru

Особенности словообразовательных моделей образования арабских и мамлюкско–кипчакских слов (на примере «китаб булгат аль–муштак»)

Волны завоеваний, прокатываясь по Евразии и опустошая ее, уничтожали культурные богатства, в том числе рукописи, уцелевшая часть которых была потеряна временем, а другая – хранится в разных уголках мира. В период советской власти, несмотря на развитие науки и техники в целом, история, культура, религия, язык отдельных советских республик подверглись сильным коренным изменениям. Кочевая культура рассматривалась вне письменного культурного наследия, источники на исходном языке, созданные нашими соотечественниками в средневековье, не изучались в оригинале, в итоге появились пустоты или некорректные сведения по всем гуманитарным наукам Казахстана. Огромная часть известных кипчакских письменных памятников, выполненных средневековыми учеными в государстве мамлюков в Египте, датируемых XIII-XV вв., по сей день находится в рукописохранилищах Нидерландов, Италии, Франции и Турции. Это – комплекс лексикографических и грамматических трудов, представляющий первоисточник в изучении истории современных тюркских языков, в частности казахского, реконструкции его фонетической, морфологической и лексической систем. В настоящем исследовании, посвященном средневековой рукописи XIV века «Китаб булгат аль-Муштак», планируется комплексное исследование, состоящее из приобретения рукописи или изготовления копии, передачи в архивно-библиотечный фонд РК, перевода и тщательного изучения лексического состава всего труда. При расширенном лексическом разборе памятника, где сформируется лексика языка, состоящая из ключевых слов и терминов, словосочетаний и терминосочетаний, стилистически окрашенных слов, слов в переносном значении, фразеологизмов, диалектизмов, синонимов, омонимов, частиц, связывающих предложения, абзацы и т.д. Словообразовательный разбор способствует продемонстрировать потенциал языка, возможности словообразования, наиболее продуктивные и активные словообразовательные модели арабского и мамлюкско-кипчакского языка.

Ключевые слова: арабский, мамлюкско-кипчакский, словообразование, иштикак, средневековая рукопись.

Кіріспе

Тілдегі сөз өздігімен жасалып, өздігімен өзгеріп және өздігімен түрлене алмайды. Оның жасалуы, өзгеруі мен түрленуінің белгілі бір жүйесі болатыны анық, себебі жүйесі болмаған тілде бытыраңқылық орын алып, сөздер бір-бірімен байланысқа түсе алмайды, нәтижесінде де жүйеленбеген, бүтінге айналмаған, адам жадында сақталмайтын «шашыраңқы» лексикалық бірліктердің толассыз санына әкеледі. Тілдің әрбір саласы тәрізді сөзжасамның да аталмыш бірліктерді қалыптасуы, дамуы, түрленуі мен жүйеленуінде атқаратын рөлі маңызды. Сөзжасам

саласындағы бұл бірліктер немесе туынды сөздер тілдің лексикалық қабатына үнемі қосылып отыруы – заңды құбылыс. Сөзжасам ұғымына бірнеше анықтама келтірейік: «сөздің құрылымын, жасалу жолын, заңдылықтары мен ерекшеліктерін, сөзжасам жүйесін зерттейтін тіл білімінің бір саласы»; «сөздік құрамды байытудың жолы немесе көзі»; «жаңа сөз жасаудың тәсілі»; «сөздік құрамның ерекше даму жолы»; «жаңадан сөз жасаудың заңдары мен ережелерінің жиынтығы»; «сөздіктің ерекше даму жолы»; «жаңа сөздердің жасалу заңдылықтарын қарастыратын тіл білімінің саласы» (Оралбай, 2014: 9); «өзіндік морфемдік құрамы бар,

олардың қолданылу заңдылықтары қалыптасқан, тілді жаңа сөзбен байытудың жолдары мен тәсілдердің зерттейтін тіл білімінің дербес саласы» (Оралбай т.б., 2014: 17); «тілдегі үлгі бойынша жаңа сөз жасау жолы, тілдік құбылыс» (Бейсенбаева, 1998: 9); «атау жасау процесі»; «жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін тіл білімінің негізгі бір саласы» (Салқынбай, 2007: 27); «тіл білімінің ең жаңа жас, жеке бір саласы» (Жаманбаева, 2006: 244); «жаңа сөздерді жасау әрекетін іске асыратын, сөздік қорды үнемі толықтырып отыратын заңдылықтарды белгілейтін тіл білімінің саласы» (Оралбай т.б., 2014: 10) және т.б. Сөзжасамды тіл білімінің «жас саласы» деп анықтама беруінің негізгі себебі оның көп уақыт бойы лексикология, морфология мен синтаксис шеңберінде, әсіресе морфологияның бір бөлімі ретінде қарастырылуында. Сөзжасамның жеке сала ретінде қалыптасу кезеңі өткен ғасырдың 60-70 жылдарымен байланыстырады (Сарбалаев, 2008: 132), ал түркітанудағы сөзжасамды Ж. Сарбалаев екі кезеңге бөліп қарастырады, біріншісі М.Қашқариден басталып, XX ғасырдың орта шеніне дейінгі уақытты қамтыса, екіншісі тіл біліміндегі сөзжасам ілімінің қалыптасуынан бастап қазірге дейінгі уақытты қамтиды. Ортағасырлық ғалымның «Диуани лұғат ат-Түрк» атты түркі сөздігінде сөзжасамдық тәсілдер туралы да сөз қозғалады. «Сөзжасам» термині көптеген тілдерде «сөз» және «жасам» екі компоненттен тұрады, мәселен, қазақ тілінде жоғарыда айтып кеткеніміздей «сөзжасам», ағылшын тілінде «wordformation» («word» сөз және «formation» жасалу, құрылым), неміс тілінде «wortbildung» («wort» сөз және «bildung» жасалу, құрылым), орыс тілінде «словообразование» («слово» сөз және «образование» жасау, жасалу). Ал араб тілінде болса, тілдің ішкі ресурстары арқылы жасалған «الاشتقاق» [иштиқақ] термині – аффиксация, оның ішінде префикс «ا» және инфикс «ا», «ت» арқылы жасалады, «شوق» етістігінің (бөлу, жару, кесу, сындыру, опырып жіберу) VIII бабының масдары. Сондай-ақ иштиқақатың немесе араб сөзжасамының бөлек сала ретінде ұсынылуы орта ғасырлардан бастау алады. Ортағасырлық грамматистер, математиктер, дәрігерлер және ислам құқығының білімпаздары сөзжасамның термин жасауда маңызын түсініп, жаңа терминдерді жасауда қолдана білді. А.эл-Қасими «араб тілінде 12952 үш әріпті түбір (оның ішінде көп қолданылатыны 7597) болса, оның 408-і төрт түбірлі, 300-і бес түбірлі» болады деп көрсетеді, яғни қалғаны үш түбірлі болады. «Иштиқақ» тәсілі арқылы бір түбірден жүздеген сөз, ал сөздіктегі

мыңдаған түбірден миллионға жуық сөз жасалуы керек. Хасан Фахми бойынша үш әріпті бір ғана етістіктен 400-ге жуық сөз алуға болады (Фахми, 1961: 20). «الاشتقاق» [иштиқақ] ұғымы бір жағынан лексикалық, екінші жақтан грамматикалық бірліктердің немесе элементтердің қолданылуынан жасалады. М.Жәләл «الاشتقاق» терминін «الشَّق» (фатха арқылы) «қиық, жарық, тесік (қабырғадағы, әйнектегі) және «الشَّق» (кясра арқылы) «жарты (құрманың жартысы)» деген мағынасында қолданылады. Ал «اشتقاق» термині «اشتقاق» етістігінің масдары ретінде екінші сөзден құралып, «бір нәрсенің жартысын алу», яғни «сөзден сөз шығару» мағынасында қолданылады. (Жәләл, 2005: 96). Араб тіліндегі лингвистикалық иштиқақ екі мағынада қолданыс табады, біріншісі сөздің этимологиясын зерделесе, екінші иштиқақ жаңа лексикалық ұғымы бар сөз бен сөз тіркестерін жасауда қолданылады. Қысқаша айтсақ, сөзжасам келесі сұрақтарға жауап береді: сөз қалай жасалды? Түбірі мен қосымшасы қандай? Қосымшаның берген мағынасы үлгісінде басқа сөздерді жасауға бола ма? Тілдегі өнімді және өнімсіз модельдер?

Терминтанушы Али эл-Қасими (эл-Қасими, 2008: 37) сөзжасамды екі түрге бөледі. кіші сөзжасам (الاشتقاق الصغير) және үлкен сөзжасам (الاشتقاق الكبير). Кіші сөзжасам үлкен сөзжасамға қарағанда анағұрлым көп қолданылады. Кіші сөзжасамда түбір әріптердің тәртібі ауыспайды, мысалы, «كتب» сөзінде «ك+ت+ب» түбір әріптер («ك» бірінші, «ت» екінші және «ب» үшінші әріп), «ب» әрпі сөз басына немесе ортасына немесе «ك» сөздің аяғына немесе ортасына келе алмайды. Үлкен сөзжасам барысында, керісінше, түбір әріптерінің тәртібін ауыстыруға болады, мысалға, «ج+ب+د» «جذب» тарту және «ج+ب+د» «جذب» тарту етістіктеріндегі әріптер бір болғанымен, орналасқан реті әртүрлі. Екінші етістіктегі «ذ» әрпін «ب»-ден кейін ауыстыру сөздің лексикалық мағынасын өзгертпеді.

М.Х. Жәбәл (محمد حسن جبل) сөзжасамға «араб тілінің құпиясы және оны түсінудің кілті» деп сипатама беріп, оны «علم الاشتقاق»-та (сөзжасам туралы ғылым) қарастырып, араб филологиясын сөзжасам тәсілінсіз қарастыру мүмкін емес және ойға қонымсыз» деп пікір келтіреді (جبل, 2005: 3). Сөзжасам дербес сала ретінде өткен ғасырда белгілі болғанымен, оның ұсынып отырған модельдері тіл пайда болып, сөздер қалыптасып, бір-бірімен байланысқа түсе бастағанда да болған. Зерттеуші Н.Оралбаеваның «Тілдің сөзжасам жүйесі көне құбылыстарға жататыны анық байқалады. Өйткені сөз жасаушы элементтер, сөз жасаудың тәсілдері, модельдері күнде құбылатын, күнде жаңаратын құбылыстар емес.

Алайда сөзжасам жүйесі тілдің даму процесінен де тыс қала алмайды. Сондықтан сөзжасам жүйесінде де өзгеріс болады, бірақ ол өте баяу болады және ол көбіне тілде бар модельдердің белгілі бір кезеңде активтенуі, не пассивтенуі, мағынасының кеңеюі, кейбір типтердің қолданудан шығуы сияқты өзгерістер ретінде болады. Мысалға көне жазба ескерткіштер тіліндегі туынды сөздер санымен қазіргі тілдегі туынды сөздер саны бір емес, қазіргі тіл туынды сөздерге өте бай» (Оралбаева, 1988: 5-6) тұжырымынан байқаймыз. Ал «Иштиқақ» термині «لسان العرب» және т.б. ортағасырлық құнды еңбектерде кездесетінін, сөзбе-сөз мағынасы «сөзден сөз құрау» деп түсіндіріледі. Араб филологы Ибн Фарис (нижра күнтізбе бойынша 395 ж. / григориандық күнтізбе бойынша 1004 ж.) те араб тілінің флективтілігін (икемділігін) және оның инфикс, префикс және суффикс арқылы даму қабілетін, сөз сөзден құралатынын айтқан [12, 35 б.].

Бұл зерттеуіміздің **нысаны** – «Китаб булғат әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қифджак» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و القحجاق») – «Түркі және қыпшақ тілін үйренуге құмар оқырманның кітабы»; «Түркілер мен қыпшақтардың шешендік кітабы») деп аталатын (ары қарай Булғат әл-муштақ) Мысырда билік құрған мәмлүктер ескерткішіндегі араб және түркі (мәмлүк-қыпшақ) сөздері.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Иштиқақтың араб тілі, оның лексикологиясының қалыптасуы мен дамуында араб зерттеушілеріне мәлім болған, ал екінші жағынан кейінгі зерттеушілермен толықтырылған сөзжасам модельдері негізінде төл ресурстары арқылы лексикалық қорды дамытуда маңызы зор. Сонымен, сөзжасам үлгілері немесе сөзжасам ресурстары морфологиялық терминжасам аясында жаңа лексикалық бірліктердің, соның ішінде терминологиялық бірліктердің көзі болып табылады. «Сөзжасам» дегеніміз – тілдегі лексикалық және грамматикалық элементтердің қосындысы арқылы бір түбірлес жаңа туынды сөздер жасау.

Иштиқақ араб тілін жаңа лексикалық бірліктермен байытудағы кең тараған және тиімді тәсілі болып саналады. Қазіргі заманғы терминдерді жасауда морфологиялық тәсіл терминологиялық лексиканы жаңа лексикалық бірліктермен толықтыруының қайнар көзі бола отырып, қолданысы жағынан тәсілдердің біріншісі болып отыр. Сонымен, морфологиялық тәсілде түбірлес сөзден жаңа туынды терминдер жасалады. Әскери, медицина, саясат, экономика, ақпараттық технологиялар терминологияларында араб тілінің

басқа да дамыған терминдік жүйелерінде секілді әртүрлі сөзжасам модельдері белсенді түрде қолданылады. Морфологиялық терминжасам немесе терминжасамның морфологиялық тәсілінің классификациясы, терминологияның жалпы мәселелері және жалпы термин жасау классификациясы сияқты араб зерттеушілерінің арасында бірігейленбеді. Бірақ бір терминологиялық саладағы терминжасам тәсілдерінің дұрыс жасалынған классификациясы басқа да терминология салаларында терминжасам тәсілдерінің классификациясын жасауға мүмкіндік береді.

Ал түркі тілдеріндегі сөзжасамға келетін болсақ, оның ішінде ортағасырлық түркі тілі - мімлүк-қыпшақ тілінде де оның маңызы зор екенін аңғаруға болады. Аталмыш тәсілдің маңыздылығын Н. Оралбай, К. Құрманалиев және Ж. Балтабаева өздерінің «Қазақ тілінің сөз жасамы» атты еңбегінде де айтады: «Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі қосымшалы тілдер болғандықтан, сөзжасамның жұрнақ тәсілі тілімізде туынды сөз жасауда негізгі қызмет атқарады... Ал, қосымшалы тілдерде сөзжасамдық жұрнақ арқылы туынды сөз жасау негізгі тәсілдерге жатады» (Оралбай, Құрманалиев, Балтабаева, 2014: 75). Сөзжасамдық жұрнақтар немесе модельдердің ерекшелігі, біріншіден, сөз талғайды, яғни кез келген сөзге еркін жалғана алмайды; екіншіден, әрқайсысының өзіне тән мағынасы болады, сәйкесінше, мағынаға қарай жіктеледі (мамандықты білдіретін, жерді білдіретін, т.с.с.); үшіншіден, модель сөз табымен тығыз байланысты, бұдан шығатыны, бір модель= бір сөз табы принципі ұсталады.

Ең алдымен тілдің лексикалық қабатында көрініс табатын тіларалық қарым-қатынас нәтижелері тілдің басқа да деңгейлеріне әсер етеді. Сөзжасам да шетел тілінің ықпалына түсетін тілдік құрылыстың лексикадан кейінгі дамушы қабатын құрайтын екінші ажырамас бөлігі (Романов, 1985: 3), ал А. Салқынбай бойынша «Кез келген тілдің дамуы, ең алдымен, сөзжасам жүйесімен байланысты. Тілдің байлығы – кірме сөздер есебінен сөздік құрамның толығымен емес, төл сөздердің мағыналық және тұлғалық дамуы негізінде, жаңа сөздердің туындауы арқылы анықталады» (Салқынбай, 2007: 26).

Ұсынылып отырған мақаланың **нысаны** XIV ғасырда мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған «Китаб булғат әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қифджак» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و القحجاق») – «Түркі және қыпшақ тілін үйренуге құмар оқырманның кітабы») арабша-қыпшақша (араб-түркі немесе араб-мәмлүк-қыпшақша) сөздік, оның лексикалық бірліктері.

Зерттеу мақсаты бұл ортағасырлық сөздіктегі сөзжасам тәсілі арқылы жасалған араб және түркі сөздерінің үлгілерін немесе модельдерін анықтау. Мақсатқа жету үшін **бірнеше міндет** қойылды: араб тіліндегі баптар бойынша етістіктердің, масдарлардың, негізгі және ырықсыз етіс есімшелері, адъективация, субстантивация, төрт әріпті сөздерді ажыратып алу; мәмлүк-қыпшақ тіліндегі сөздердің сөзжасам бойынша өнімді және «белсенді» үлгілерін анықтау; екі тілге ортақ модельдерді қарастыру.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы. Сөздіктің лексикалық қабатының сөзжасамын зерделеуде зерттеудің негізгі материалы болып «Китаб булғат әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қиғджак» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و القفقاق») қолжазбасының көшірмесі (Париждегі нұсқасы) зерделенді. Қолжазбаның араб тіліндегі сөздерінде қазіргі араб тілінде жазылуымен салыстырғанда кейбір ауытқулар болуы мүмкін (хамзаның жазылмауы; хамзаның орнына «йа» әрпінің жазылуы, тек категориясының сақталмауы, «син» әрпінің астында үш нүктенің жазылуы және т.с.с.) екенін ескеру қажет. Қолжазбаның лексикалық бірліктеріндегі сөзжасам модельдерін немесе үлгілерін қарастыру мақсатында негізінен лингвистикалық әдіс қолданылып, оның ішінде морфологиялық, аналитикалық, синтетикалық тәсілдерге де сүйенілді. Бір жағынан ортағасырлық түркі және классикалық араб тілі, екінші жағынан қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық модельдерді зерделеу негізінде салыстырмалы-тарихи әдіс те қолданылды. Зерттеу нәтижелеріндегі сөздер тек түпнұсқа тілдерінде берілуі бір жағынан зерттеудің мақсаты тек сөзжасамдық үлгілерге тоқталу болса, екінші жағынан қолданыстағы сөздердің аудармасы алдыңғы лексикалық қабатқа байланысты зерттеуде де берілді (Мустафаева, 2021: 19-22; Gulhan, 2012). Сонымен қатар, сөздіктің толық аудармасы дайындалып, баспаға беріледі деп жоспарлануда. Зерттеуде ең алдымен араб тіліндегі сөздердің сөзжасам үлгілері ажыратылып, олардың ішіндегі ең өнімді және белсенді формулалары анықталды. Зерттеудің келесі кезеңінде мәмлүк-қыпшақ тіліндегі сөздердің біраз бөлігі алынып, олардың ішінде жиі кездесетін сөзжасам қосымшалары қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Араб тіліндегі «فَعَالٌ» формуласы негізінде Араб тіліндегі «فَعَالٌ» формуласы негізінде қолжазбада «الرّزاق» (Алла есімдерінің бірі) және «البياق», ал мәмлүк-қыпшақшада да «انزیرجي» және «أرن» деп берілген. «الفَعَالٌ» морфологиялық формуласы бойынша жасалған сөздер «Дад» тілінде «اسم الفاعل» негізгі етіс есімшесі,

сәйкесінше іс-қимылды жасаушы категориясына жатқызылады. Ортағасырлық түркі тіліндегі аудармасында да «جي» және «ن» қосымшалары арқылы іс-әрекеттің жасаушысы көрсетіледі. «جي» жұрнағы арқылы сөздіктің негізінде «كلمجي» «انزیرجي» сияқты сөздер жасалған. Автор соңғы сөздің араб тіліндегі «التَرَجْمَانُ» нұсқасымен бірге қыпшақша «ظلمأج» синонимін де көрсеткен. Жалпы алғанда, сөздікте «اسم الفاعل» арқылы жасалған есім сөздерді мысалға келтірейік: «الشهر الداخل» дос; «الصَّاعِقَة» найзағай; «الصارب» кірген ай; «الْخَرْجُ» шыққан (ай). Бұл сөздердің барлығы «الفاعل» формуласы негізінде жасалғанымен, мағыналары іс-әрекетті жасаушыдан ауысқан, яғни негізгі етіс есімшесінің бірінші және екінші мысалда субстантивациясы (заттануы) болса, үшінші және төртінші мысалда адъективациясы (сын есімге) ауысуы болды. Сол сияқты ырықсыз етіс есімшелерінің субстантивациясының нәтижелері қолжазба көрініс табады: «المطمورة», «المزيتون», «المحرثات»; «مفعَلٌ» бойынша «منبغ الماء»; «الميزان»; «مفعِلٌ» сияқты сөздер жасалған. Етістіктердің арасында I баптағы «أكل»; «أعطى»; «أطعم»; «أقام»; IV баптағы «أخذ»; «ضبط»; «أخرّب»; «أخرج»; «أرقد»; «أبصر»; «أهان»; «أصاب»; «انقضى» VII бапта «الغرض»; «أمستك»; «ابترأح»; «انتبته»; «اشترى»; «اصطالح»; «استعمل» және т.с.с. Қазақ тілінде етістіктің тұйық райы кездессе, араб тілінде ол масдармен алмастырылады: «البَصْرُ» қыпшақша «الْإِهَاتَة»; «كْرَمْكَ» қыпшақша «الْإِنْقِضَاءُ» - «بَيْتْمَكَ»; «الْإِحْرَاجُ» - «جَقْرَمَكَ»; «الْإِحْرَاجُ» - «جَقْرَمَكَ»; «الْقِيَامُ» - «دَرْغَرَمَكَ» және т.с.с. Түбірі төрт әріпті сөздердің ішінде «البَيْتِرُ»; «الصَّفَدُغُ»; «الْجَهَنَّمُ»; «الْعَسْكَرُ»; «السيِّمَةُ»; «الْقَرْطَمُ»; «العَقْفَقُ» сияқты сөздер кездеседі.

Ж. Сарбалаев М. Қашқари түркі тілдеріндегі жаңа сөздердің сөзжасам арқылы жасалуындағы өнімді қосымшалардың бірі -лығ анықтап, үш түрлі мағынасына иелік; жасалған іс және мекенге қоса, белгілі бір заттың өскен, өнген жері; «айтылған нәрсені істеуге арналған нәрсенің аты орнына қолданылады» береді: (Сарбалаев, 2008: 133-134). Ал «Бұлғат әл-Муштақта» «بِزْلِكُ», «بِزْلَاقُ», «بِزْلَانُ», «بِزْلَانُ», «بِزْلَانُ» сияқты сөздер де көпше түрдің қолданысына байланысты біраз мысалдар бар: «طشلىز» тастар; «عاطلزل» аттар; «كيشي لزل» кісілер. Ортағасырлық түркі сөздіктерін зерделеуде араб тілін білу

зерттеушіге артықшылық береді. Мәселен, «ءاطَلَر» сөзін қазақ тіліне аттар деп аударамыз, алайда қолжазбада бұл түбірге жазылуы жағынан ұқсас «ات», «ط» сөздері кездеседі. Араб тіліндегі нұсқасына қарап, бірінші сөздің ат немесе ет, екінші сөздің ит, үшінші сөздің от мағыналарын ажыратамыз. Көптік -лар, -лер жалғауы мәмлүк-қыпшақ тілінде парсы тілінен енген сөздерге де жалғанады: «فَرشْتَلَر» қазіргі қазақ тілінде де өзгеріске ұшырамай періштелер деп қолданылады.

Р.А. Досжан «-лық (-лик,-луғ,-лүг) жұрнағының XI-XII ғасырлардағы сөзжасамдық сипаты» мақаласында бұл жұрнақты ең өнімді жұрнақ қатарына жатқызып, орта ғасырлардағы еңбекте кездесетін 47 мысалды атайды. Араб және парсы тілінен енген сөздерге де жалғанатынын келесі мысалдар арқылы түсіндіреді: муминлық, дост-лук, бахылық, харислық, науадарлығ сияқты (Досжан, 2006: 149). Автор да бұл жұрнақтың жеті түрлі мағынасын атап көрсетеді, олар: абстрактты ұғымды білдіретін есім сөздер; нақтылы заттардың аттары; әр алуан кәсіптік немесе мекендік мағыналарды білдіреді; сапасын, қасиетін, күйін білдіретін ұғым атаулары; адамдардың қызметі мен кәсібін білдіреді; есептік сан есімнен қатыстық заттық ұғым атаулары жасалынады; келген жерін, тегін білдіреді (Досжан, 2006: 150). Қарастырылып отырған қолжазбада М.Томанов байқағанындай, XIII-XIV ғасырдағы Алтын Орда ескерткіштерінде де -лық жұрнағы зат есім жасау үшін қолданылса, сын есім жасау үшін -лы, -лі қолданылатын. Китаб әл-Бұлғатта тек екі сөздің соңы -лы-мен аяқталған: «طَقْطِي» тоқты және «ءالِي» елу. Бұл екі сөз сөзжасам жасаушы жұрнағынан жасалып тұр деген пікірді де, мәмлүк-қыпшақ тілінде -лы мүлдем қолданбады деген пікірді де ұстана алмаймыз. Алайда -лық жұрнағының кейінірек сын есім тудырушы -лы жұрнағына ауысқанын айта аламыз.

Қорытынды және тұжырымдама

Мәмлүк-қыпшақ қолжазбаларының ішіндегі «Китаб Бұлғат әл-Муштақ» сөздігінің тек орта-ғасырлық түркі тілі емес, сонымен қатар араб тілі, оның лексикологиясы мен морфологиясын зерттеу үшін маңызды. XIII-XV ғасырларда Мысырды билеген мәмлүктер кезеңінде екі тілдің де параллельді қолданысы, қолданыстағы сөздердің тақырыптық аясы негізінде сол кездегі Мәмлүк

сұлтанатының даму аясын анықтау Түркі әлемі, оның ішінде Қазақстан үшін маңызы зор (Аубакирова, 2015: 29) екенін алдыңғы зерттеулерімізде де атап өткенбіз. Бұл зерттеу нәтижелері аясында ортағасырлық лингвистикалық мәмлүк-қыпшақ қолжазбаларының ішіндегі бірі «Китаб Бұлғат әл-Муштақ»-тың лексикалық бірліктерінің сөзжасам модельдері (үлгілері) қарастырылып, араб тіліндегі әрі өнімді, әрі белсенді формулары ажыратылды. Мәселен, етістіктердің баптары ішінде қолжазбада I; IV; VII; VIII және X баптардағы сөздер іріктелді. Ал масдарларын іріктеу барысында қолжазбадағы сөздерде қолданылған «ل» артиклі оқырманына немесе зерттеушісіне «жеңілдік» беріп, тез арада ажыратуға мүмкіндік берді. Қазіргі араб тілінде сирек болса да қолданылатын IX, XI, XII баптардан бөлек, кеңінен қолданылатын етістіктің басқа баптарындағы мысалдар табылмады. Зерттеу нысанына айналған масдарлар да жоғарыда көрсетілген етістіктің өнімді баптарынан жасалған. Негізгі етіс есімшелері болса, көбінесе I баптан, ал сирек IV баптан жасалады. Сонымен қатар, негізгі етіс есімшелеріне гөре, олардың субстантивациясы (заттануы) және адъективациясы (сипаттануы) жиі кездеседі. Ырықсыз етіс есімшесі сөздікте сирек кездескенімен, оның да субстантивацияланатынын байқадық. Араб тілінің түбірлерінің көп жағдайда үш әріпті болуымен қатар, қазіргі тілдің лексикалық қабатында төрт әріпті түбірлер де кездесетіндей, ортағасырлық қолжазбада да түбірі үш әріптен көп сөздер бар. Олардың да бірқатары ажыратылып көрсетілді.

Ал мәмлүк-қыпшақ немесе ортағасырлық түркі тілінде (кейде ортағасырлық түркі тілінің бір диалектісі деп те аталады) етістіктер қазіргі түркі тілдерінің етістіктеріне негіз болғандықтан, қатты ерекшеленбейді дей аламыз. Алайда есім сөздер, оның ішінде зат есімдер сөздікте етістіктер секілді жиі қолданылатынын анықтадық. Ортағасырлық түркі тілінде де өнімді жұрнақтар жалғану арқылы сөздер жасалатын, олардың кейбірі әлі күнге дейін қолданылса, кейбіреуі өзгеріске ұшыраған.

Бұл жұмыс ҚР БЖҒМ ҒК гранттық қаржыландыруымен АР09058228 «Мәмлүк-қыпшақ тілінің лексикалық қоры (XIV ғасырдағы «Китаб Бұлғат әл-Муштақ» қолжазбасы негізінде)» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Библиографиялық тізім

Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А. (2021). Мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ-араб сөздіктері және «Тәржұман» ескерткіші: салыстырмалы талдау. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. №3* (136), 119-128.

Аубакирова Қ.Қ. (2015). XIII-XV ғасырлардағы мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер. *Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы*. №1 (104), 26-29.

Бейсенбаева З. (1998). Сөзжасамды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Көмекші құрал. Алматы, Республикалық баспа кабинеті, 220.

Gulhan Al-Turk. Kitabu bulgatu'l-mustak Al-Turk, G. (2012). Kitābu bulgatu'l-muṣṭaq fi luḡati't-Türk we'l-Kıfçaq üzerine dil incelemesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Досжан Р.А. (2006). -лық (-лик, -луғ, -лүг) жұрнағының XI-XII ғасырлардағы сөзжасамдық сипаты. *М.Х. Дулати атындағы ТарМУ Хабаршысы. Табиғатты пайдалану және антропосфера мәселелері*. №3, 149-153.

Қолжазба Кітаб бұлғат әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қифджак» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك «و الففچاق») (Париж нұсқасы, 14 ғ.)

Мустафаева А.А., Аубакирова Қ.Қ. (2021). Мысыр мәмлүк мемлекеті мен Алтын Ордадағы тілдік жағдай мен түркі тілінің мәртебесі. *ҚазҰУ Жарғысы. Шығыстану сериясы*. №2 (97), 17-25.

Мустафаева А.А. (2022). «Кітаб Бұлғат әл-Муштақ» жазба ескерткішіндегі араб және түркі лексикалық қабат. *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы*. №2 (101), 15-23.

Оралбаева Н. (1988). Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөз жасам жүйесі. Алматы, Ғылым., 104 б.

Оралбай Н., Құрманалиев К., Балтабаева Ж. (2014). Қазақ тілінің сөз жасамы. Алматы, Инжу-маржан баспаханасы, 290 б.

Романов Н.П. (1985). Словообразование и языковые связи. Русско-украинско-польские языковые связи XVI-XVII вв. и вопросы словообразования. Киев, Наукова Думка, 190 с.

Салқынбай А. (2007). Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу-әдістемелік кешен. Алматы, Қазақ университеті, 192 б.

Сарбалаев Ж.Т. (2008). Сөзжасам – жеке сала. *С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті ғылыми журналы. Филологиялық серия*. 4, 127-141

علي القاسمي. (2008). علم المصطلح: أسسه النظرية وتطبيقاته العملية. القاهرة: مكتبة لبنان ناشرون. 819 ص

محمد حسن حسن جبل. (2005). علم الاشتقاق نظريا وتطبيقا. القاهرة: مكتبة الأاداب. 304 ص

حسن حسن فهمي. (1961) المرجع في تعريب المصطلحات العلمية والفنية والهندسية. القاهرة: مكتبة النهضة المصرية. 356 ص

References

Aubakirova Q.Q., Mustafayeva A.A. (2021). Mämlükter bilığı kezindegi qypşaq-arab sözdikteri jäne «Tärjüman» eskertkişi: salystymaly taldau. [Kipchak-Arabic dictionaries and the "Tarjuman" monument during the Mamluk rule: a comparative analysis] *L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetiniñ Habarşysy. Saiasi ğylymdar. Aimaqtanu. Şyğystanu. Türkitanu seriasy*, 3 (136), 119-128.

Aubakirova Q.Q. (2015). XIII-XV ғасырлардағы мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер. [Written monuments in the Mamluk-Kipchak language of the XIII-XV centuries] *L.N.Gumilev atyndağy EÜU habarşysy*. №1 (104), 26-29.

Beisenbaeva Z. (1998). Sözjasamdy oqytudyñ ğylymi-ädistemelik negızderi. [Scientific-methodical bases of teaching word formation] *Kömekşı qūral*. Almaty, Respublikalyq baspa kabinetı, 220.

Gulhan Al-Turk. Kitabu bulgatu'l-mustak Al-Turk, G. (2012). Kitābu bulgatu'l-muṣṭaq fi luḡati't-Türk we'l-Kıfçaq üzerine dil incelemesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dosjan R.A. (2006). -lyq (-lik, -luğ, -lüg) jūrnağynyñ HI-HII ğasyrlardağy sözjasamdyq sipaty. [Characterization of the suffix -lyk (-lik, -lug, -lug) in the 11th-12th centuries] *M.H. Dulati atyndağy TarMU Habarşysy. Tabiğatty paidalanu jäne antroposfera мәseleleri*. №3, 149-153.

Qoljazba Kіtab bulğat äl-muštaq uä fi luğat ät-turk uä äl-qifjaq» («كتاب بلغة المشتاق و في لغة الترك و الففچاق») (Parij nūsqasy, 14 ğ.)

Mustafayeva A.A., Aubakirova Q.Q. (2021). Mysyr mämlük memleketi men Altyn Ordadağy tıldık jağdai men türkı tiliniñ mäртеbesi. [Linguistic situation and the status of the Turkic language in the Mamluk state of Egypt and the Golden Horde] *QazÜU Jarğysy. Şyğystanu seriasy*. №2 (97), 17-25.

Mustafayeva A.A. (2022). «Kitab Bulğat äl-Muštaq» jazba eskertkişindegi arab jäne türkı leksikalıyq qabat. [Arabic and Turkish lexical layer in the written monument "Kitab Bulgat al-Mushtaq".] *Äl-Farabi atyndağy QazÜU Habarşysy. Şyğystanu seriasy*. №2 (101), 15-23.

Oralbaeva N. (1988). Qazırgı qazaq tilindegi san esimniñ söz jasam jüiesi. [The word formation system of the number and name in the modern Kazakh language] *Almaty, Ğylym.*, 104 b.

Oralbai N., Qürmanaliev K., Baltabaeva J. (2014). Qazaq tiliniñ söz jasamy. [Word formation of the Kazakh language] *Almaty, Inju-marjan baspahanasy*, 290 b.

Romanov N.P. (1985). Slovoobrazovanie i iazykovye sväzi. Rusko-ukrainsko-pölskie iazykovye sväzi XVI-XVII vv. i voprosy slovoobrazovania. [Word formation and linguistic connections. Russian-Ukrainian-Polish language ties in the 16th-17th centuries. and vocabulary issues.] Kiev, Naukova Dumka, 190 s.

Salqynbai A. (2007). Qazaq tılı sözjasamy: Oqu-ädistemelik keşen. [Kazakh language word formation: Educational-methodical complex.] Almaty, Qazaq universiteti, 192 b.

Sarbalaev J.T. (2008). Sözjasam – jeke sala. [Word formation is a separate field] S. Toraiğyrov atyndağy Pavlodar memlekettik universiteti ğylymi jurnaly. Filologialyq seria. 4, 127-141

Sabyr M.B. Kone qypshaq zhazba eskertkishterinin tili: [the language of ancient Kipchak written monuments] Oqu quraly. – Oral: «Agartushy», 2008. – 236 bet

Ali al-Qasimi. (2008). ‘Ilm al-Mustalah: Ususuhu an-Nazariya ua Tatbiqaatuh. [Terminology: its theoretical bases and practical applications.] Al-‘Ilmiya. Al-Qahira, Maktaba Lubnan Nashirun, 819.

Muhammad Khasan Khasan Jabal. (2005). ‘Ilm al-Ishtiqaq nazariyan ua tatbiqan. [Etymology in theory and practice.] Al-Qahira, maktaba al-Adab, 304.

Khasan Khasan Fahmi. (1961). Al-Murajja’ fii ta’riib al-Mustalahat al-‘ilmiya ua al-Finniya ua al-Khandasiya. [The reference in Arabizing scientific, technical, and engineering terms.] Al-Qahira, maktaba an-Nahda al-Misriya, 356.